

Als beelden uitgebeeld zijn

Het Amsterdamse restauratieproject 'Bouwbeeldhouwkunst'

In Amsterdam loopt sinds enkele jaren een omvangrijk restauratieproject met als projectnaam 'Bouwbeeldhouwkunst'. Het project betreft vooral beeldhouwwerk in natuursteen uit de eerste helft van de 20e eeuw van de Amsterdamse School. In deze periode werd weinig vrijstaand beeldhouwwerk gemaakt, maar des te meer beeldhouwwerk op en aan gebouwen of bruggen: bouwbeeldhouwwerk.

Rutger Morelissen

Het wekt misschien verbazing dat natuurstenen beelden al na 70 à 80 jaar aan restauratie toe zijn, want steen is toch 'keihard'. Helaas blijken lang niet alle soorten natuursteen bestand tegen ons klimaat. En het gaat hier om beeldhouwwerk dat zich in de buitenlucht bevindt en dus constant bloot staat aan weer en wind. Voor beeldhouwwerk, dat per definitie min of meer driedimensionaal is en dus een groter oppervlakte heeft, geldt dit in sterkere mate dan dezelfde steensoorten die als blok in een muur zijn verwerkt. Deze zijn maar aan één vlak aan de weersomstandigheden blootgesteld. Het beeldhouwwerk in kwestie is uitgevoerd in een heel scala aan natuursteensoorten: Franse kalksteen, Duitse kalksteen, zandsteen, tufsteen, graniet, basaltlava en nog een aantal andere steensoorten. Na zo'n 70 jaar (en in een aantal gevallen al eerder) beginnen de verschillen in bestendigheid van die verschillende steensoorten zich duidelijk af te tekenen.

kinnen en neuzen zijn al verdwenen

Die verschillen zijn zeer groot; waar beelden in graniet en betere kwaliteit zandsteen vaak nog in prima conditie zijn, zijn veel beelden in bepaalde soorten kalksteen en tufsteen er zeer slecht aan toe. 'Slecht' wil zeggen dat veel details verdwenen zijn, voorstellingen onherkenbaar zijn geworden en dat soms zelfs onderdelen van het beeldhouwwerk zijn afgebroken (bijvoorbeeld koppen en ledematen). Omdat bouwbeeldhouwwerk deel uitmaakt van gebouwen, zijn in enkele gevallen zelfs gevaarlijke situaties ontstaan. Vooral bij objecten in tufsteen moeten de problemen in een aantal gevallen al in een vroeg stadium zichtbaar geworden zijn. Veel tufstenen beelden werden daarom voorzien van een verflaag die was bedoeld als bescherming. Een 'conserverende maatregel' die – ook bij andere steensoorten – uiteindelijk vaak meer kwaad dan goed bleek te doen. In de meeste gevallen blijkt vocht ondanks de verflaag namelijk nog steeds in de steen te kunnen

doordringen, maar het kan er door de verflaag niet meer uit. Vaak lijken de grote vormen van het beeldhouwwerk dan nog aanwezig, maar blijkt de steen achter de verflaag al bijna 'weg' te zijn. Er rest nog een natte, zachte kleiachtige substantie.

De start van het project

De constatering dat het hier niet om incidentele verschijnselen ging, wekte zorg in de hoofdstad. In november 1998 diende PVDA-raadslid Auke Bijlsma in de Amsterdamse gemeenteraad een motie over dit onderwerp in. Het Amsterdams Fonds voor de Kunst (AFK) deed daarop in 2000 het rapport *De Staat van het Steen* verschijnen. Dit bevat een inventarisatie van de bouwbeeldhouwkunst uit de betreffende periode. In 2001 werd Bureau Monumenten en Archeologie (bMA) door het Amsterdams Fonds voor de Kunst benaderd om de aanbevelingen ten aanzien van de schadegevallen uit het rapport in actie om te zetten. bMA heeft de uitvoering van de restauratie op zich genomen en heeft er bovendien budget voor kunnen reserveren. In 2003 werd Joris Kwast aangesteld als projectleider. Ook werd een onafhankelijke adviescommissie aangesteld met medewerkers van ICN (Frans van Burkom, Rob Crèvecoeur en de schrijver dezes) en RDMZ (Gerard Overeem) en begon de voorbereiding voor de feitelijke restauraties. Het project bestaat in feite uit 3 fases:

- 1 Inventarisatie van de objecten en selectie van de te behandelen objecten.
- 2 Bepaling van de behandeling per object.
- 3 Uitvoering van de behandeling.

De uitvoering van het project

Fase 1 werd uitgevoerd door het Amsterdams Fonds voor de Kunst. In totaal werden destijds 35 beelden (groepen) geteld (het betrof een voorlopige telling). Hiervan werden (voorlopig) 30 objecten als schadegevallen aangemerkt.

1 Minervalaan, overzicht vanuit noordwesten, ca. 1930.

Tijdens fase 2 werd de definitieve selectie van de te restaureren objecten bepaald door de adviescommissie en bMA. Naar het zich thans laat aanzien zullen 15 tot 18 restauraties daadwerkelijk worden uitgevoerd.

Na de selectie werden de objecten door de adviescommissie onderzocht. Op de eerste plaats werd van ieder object materiaal en conditie vastgesteld. Aard en oorzaak van de schade werden onderzocht en op basis daarvan werd per geval de meest geschikte behandeling gekozen. Ook aan de omgeving van het object werd aandacht besteed. Dit alles werd in woord en beeld gedocumenteerd middels een conditierapport.

Uitgangspunt bij het kiezen van de behandeling was terughoudendheid. In de meeste gevallen werd dan ook gekozen voor minimale en zoveel mogelijk reversibele behandeling, meestal bestaande uit voorzichtig reinigen en hooguit licht aanhelen van beschadigingen met restauratiemortel^[1] of het herstellen van voegwerk. Slechts in enkele gevallen werd voor meer ingrijpende methodes gekozen. Het ging dan om gevallen waarbij het materiaal in dermate slechte conditie is, dat het beeld binnen 10 jaar als verloren ('total-loss') zou moeten worden beschouwd. Dat zijn vooral objecten die uit een slechte tufsteen zijn gemaakt. Over deze steensoort verderop meer.

Een voorbeeld van een ingrijpende behandeling is het demonteren van het beeld, drogen en in een meermalen herhaalde vacuum-hogedruk-behandeling door en door impregneren (de zogenaamde 'Ibach-methode'). In het meest extreme geval is ervoor gekozen om het originele beeld te vervangen door een kopie, al dan niet in een andere – meer bestendige – steensoort. In één heel exceptioneel geval zijn verdwenen beelden herplaatst. Het gaat hier over de toren van het Telegraafgebouw, waarop oorspronkelijk vier bronzen beelden prijkten. Deze originele bronzen beelden waren met het personeel van het dagblad verhuisd naar een nieuw pand, waar ze een plaats in de hal hadden gekre-

gen. Van die oorspronkelijke beelden konden bronzen afgietsels worden gemaakt, die in 2004 op de toren zijn geplaatst.

Een wezenlijk onderdeel van fase 2 was overigens het verrichten van intensief archiefonderzoek. Dit is het werk van bMA-medewerker en architectuurhistoricus Geert van Nieuwstadt. Hierbij waren vooral van belang:

- 1 Gegevens over de kunstenaar en het ontstaan van het object.
- 2 Gegevens over de voorstelling/iconografie.
- 3 Oude foto's en afbeeldingen van de objecten.

Er is veel energie gestoken in het zoeken naar oude foto's van de objecten. De beeldbank van het Gemeentearchief Amsterdam bleek hierbij een belangrijke bron. Het aantal gevonden foto's varieert sterk per object. De foto's zijn echter van grote waarde bij het project. Op de eerste plaats leren ze ons veel over het vervalproces, vooral wanneer er van een beeld foto's uit verschillende periodes bewaard gebleven zijn. Op de tweede plaats tonen de foto's veelal nog details die inmiddels verdwenen zijn.

Het bouwbeeldhouwwerk bevindt zich per definitie op of aan gebouwen. De eigenaren van deze gebouwen moesten worden benaderd. Zonder hun medewerking kan de restauratie van deze objecten niet worden gerealiseerd. Projectleider Joris Kwast heeft veel tijd en energie gestoken in dat contact met eigenaren en in de meeste gevallen met gunstig resultaat. Bijkomend voordeel is dat eigenaren en bewoners vaak veel over hun pand weten of er nog oude foto's van hebben. In een aantal gevallen kon de aanwezige documentatie op die manier worden aangevuld.

Inmiddels is fase 3 in volle gang, een aantal van de geplande restauraties wordt momenteel uitgevoerd en enkele zijn zelfs al voltooid. De restauraties worden uitgevoerd aan de hand van het conditierapport en het behandelingsadvies. Specialistische behande-

2 Minervalaan 29-31, portretten van (vlnr) Wibaut, Staal, Vorkink en Hulshoff.

lingen worden gedaan door specialisten. De meer complexe behandelingen worden begeleid door leden van de adviescommissie. Ook de uitvoering en het eindresultaat worden uitgebreid gedocumenteerd, vooral door middel van foto's.

Overigens beperkt het project Bouwbeeldhouwkunst zich niet uitsluitend tot documenteren en het uitvoeren van de restauraties. Er wordt ook werk gemaakt van het kweken van cultureel bewustzijn en goodwill bij de bewoners van Amsterdam door middel van publiciteit en educatie.

De Minervalaan

Aan de hand van een voorbeeld van een bijzondere behandeling zal nu één en ander worden geïllustreerd. In de periode 1925-1926 liet architect G.J. Rutgers (1877-1962) een woningcomplex bouwen aan op de hoeken van de Minervalaan en de Euterpestraat (thans Gerrit van der Veenstraat). (afb 1) De Minervalaan bevindt zich in het stadsdeel dat thans Oud-Zuid heet. Dit stadsdeel maakt deel uit van de grote stadsuitbreiding, die bekend staat als het 'Plan Berlage'. Het complex van Rutgers werd van beeldhouwwerk voorzien door drie beeldhouwers: Antoon Rädecker (1885-1956), Jacob Kaas (1898-1972) en Thomas Andreas Vos (1887-1948).^[2] Het beeldhouwwerk concentreert zich rond de arcades op de vier hoeken van het complex en vooral rond de kapitelen van deze arcades.

Het beeldhouwwerk van de twee noordelijke hoeken werd gemaakt door Jacob Kaas. Op beide hoeken vinden we hier telkens dezelfde voorstellingen, aan de buitenzijde van de kapitelen per-

sonificaties van de vier jaargetijden en aan de binnenzijde landbouwactiviteiten. Deze 'verdubbeling' treffen we op de twee zuidelijke hoeken alleen aan de binnenkant van de kapitelen aan. De conditie van het beeldhouwwerk van de zuidoostelijke hoek (Minervalaan 29-31) is verreweg het slechtst. Wij zullen ons hier daarom beperken tot de gebeeldhouwde kapitelen in de arcades van Minervalaan 29-31 en zijdelings ook de overzijde Minervalaan 30-32. Dit beeldhouwwerk is uitgevoerd door Antoon Rädecker, maar de beelden op de hoeken zijn weer het werk van Jacob Kaas.^[3]

De voorstellingen

Aan de buitenzijde van deze kapitelen vinden we de portretten van een achttal mannen, vier aan iedere zijde van de straat (Minervalaan 29-31 én Minervalaan 30-32) (zie afbeelding 2). Onder sommige van de portretten bevinden zich schildjes met daarop voorwerpen. In de huidige conditie van het beeldhouwwerk – waarover verderop meer – zouden de geportretteerden niet meer geïdentificeerd kunnen worden. Hier blijkt het belang van documentatie. Bij archiefonderzoek doken oude foto's van de portretten op. Zes van de acht portretten werden afgebeeld in het *Geïllustreerd Weekblad* van 26 oktober 1928, met eronder een foto van de geportretteerde (zie afbeelding 3). Helaas is er nauwelijks tekst en uitleg bij de foto's, zelfs de naam van de kunstenaar wordt niet genoemd. De portretten van de overige twee konden op basis van andere archiefvondsten worden geïdentificeerd.^[4] Aan de binnenzijde van de kapitelen van zowel Minervalaan 29-31

als van Minervalaan 30-32 bevinden zich nagenoeg identieke uitbeeldingen van bouwwerkzaamheden: een steenhouwer, een metselaar en een man die een machine bedient (met tandraden). Allen hebben een dier op de schouder (vis of uil) op de schouder. Verder is er een zittende man die in nadenkende houding met zijn kin op zijn hand steunt en nog een andere een man met een uil en een slang. Tenslotte zijn er op de hoeken nog voorstellingen

van muzikanten: een fluitspeler en een harpspeler. Het is voor de restauratie zeer belangrijk de voorstellingen en hun samenhang en betekenis te begrijpen. Zo niet, dan kunnen vervaagde details verkeerd worden geïnterpreteerd. Het feit dat aan de kapiteelbinnenzijdes aan beide kanten van de straat dezelfde voorstellingen voorkomen is hierbij een prettige bijkomstigheid. Details die aan de ene kant onherkenbaar zijn geworden, zijn aan de overzijde vaak nog wel te herkennen.

De oude foto's lossen de meeste onduidelijkheden rond de portretten wel op. Het is duidelijk dat alle geportretteerden op de één of andere manier met bouwactiviteiten te maken hadden. Het gaat hier om een eerbetoon aan deze heren. Op de foto's is ook goed te zien dat de schildjes met 'attributen' onder de portretten steeds verwijzen naar de bouwkunst (passer, hamer en beitel) en naar de stad Amsterdam (stadswapens). Deels wordt ook verwezen naar de specifieke functie van de geportretteerde (muntstukken en boeken bij de wethouder van financiën). De uitbeeldingen van bouwwerkzaamheden verwijzen eveneens naar de bouwkunst. (afb. 2)

De overige voorstellingen zijn onderdeel van een iconografisch programma. In de straatnaam blijkt de sleutel te zitten: de Minervalaan. Minerva is de Romeinse godin van de wijsheid (zij is op zeker moment gelijkgesteld aan de Griekse godin Pallas Athene). De attributen van Minerva zijn uil en slang. Daarnaast is zij patrones van de muziek, wat de aanwezigheid van de fluit- en

harpspeler verklaart, en patrones van de ambachtelijke arbeid, vandaar de uil en de slang op de schouder van de bouwlieden. Minerva staat voor de beschaving en voor de politieke gemeenschap van de stad en het met intelligentie uitvoeren van verrichtingen van geest en hand.^[5] Dit verklaart het verband tussen alle voorstellingen. De godin Minerva ziet hier toe op het met intelligentie en harmonie plannen en uitvoeren van bouwwerkzaamheden in de stad. Het enige dat hiermee niet verklaard wordt, is de aanwezigheid van vissen. Het is overigens niet geheel duidelijk of het gehele iconografisch programma is bepaald door Rutgers of door Rådecker en Kaas.

Tufsteen

Het hier behandelde beeldhouwwerk is uitgevoerd in tufsteen. Tufsteen ontstaat bij vulkaanuitbarstingen, wanneer as en puin wordt weggeslingerd en verderop op het aardoppervlak neerkomt. Wanneer dit aan één kit ontstaat een heterogene en doorgaans zeer poreuze steen. Het soortelijk gewicht van de steen is tamelijk laag in vergelijking met andere steensoorten. Er zijn talloze soorten tufsteen en even zovele kwaliteiten. De meeste tufsteen die in Nederland gebruikt wordt is afkomstig uit het Duitse Eifelgebied en kon relatief eenvoudig worden aangevoerd via de Rijn. Een tufsteensoort uit dit gebied die doorgaans van goede kwaliteit is, is de Römertuf. Zoals de naam aangeeft, werd deze steen al door de Romeinen gewonnen. Sinds de 19e eeuw worden daarnaast andere tufsteensoorten uit de Eifel gebruikt, zoals Ettringer, Weiberner en Hohenleie tufsteen.^[6] Deze verschillende tufsteensoorten variëren sterk in kwaliteit en zijn veelal niet geschikt voor buitentoepassingen.

Voor het beeldhouwwerk in de Minervalaan is gekozen voor een tufsteensoort die niet goed bestand blijkt te zijn tegen ons klimaat. Oorspronkelijk waren de kapitelen onbeschilderd. Op de foto's uit 1928 is te zien dat de beelden op dat moment nog niet van een verflaag waren voorzien.

3 Minervalaan, zes van de acht geportretteerden.

4 Schade aan het portret van Wibaut.

Met name de beelden aan de buitenzijde van de arcades zijn er slecht aan toe. Donath meldt reeds in 1963 dat de kapitelen zichtbaar te lijden hebben onder de weersinvloeden.^[7] Op de (tamelijk kleine) foto's bij diens artikel is van schade nog niet veel zichtbaar. Ook is niet goed te zien of de kapitelen toen al beschilderd waren. Wel zijn alle 'attributen-schilden' onder de portretten nog aanwezig en herkenbaar. Ook lijken alle kinnen en neuzen nog aanwezig te zijn. Geruime tijd geleden werden de kapitelen voorzien van een verflaag, waarschijnlijk ter bescherming van de toen al in slechte conditie zijnde steen. Zoals hierboven al beschreven had de verflaag een averechts effect. Op foto's uit circa 1985^[8] lijkt er inmiddels een verflaag te zijn aangebracht, maar zijn de meeste details van het beeldhouwwerk nog aanwezig. Anno 2005 blijkt achter de verflaag de steen door en door nat te zijn en is deze bovendien behoorlijk 'verrot'. Op sommige plaatsen barst de verflaag open en raken stukken van de steen los. Veel details (bijvoorbeeld kinnen en neuzen) zijn al verdwenen en in het verleden zijn verschillende malen herstelwerkzaamheden uitgevoerd (zie afbeelding 4).^[9] De portretten zijn al grotendeels onherkenbaar, en de attributen onder de portretten zijn – op een enkel fragment na – verdwenen. De resterende details lijken vooral nog een afdruk van de inmiddels vergane steen in de verflaag te zijn. De figuren aan de binnenzijde van de arcade bevinden zich op een meer beschutte plaats en zijn er over het algemeen beter aan toe. Om de mate van aantasting en de opbouw van de kapitelen te onderzoeken zijn proefboringen gedaan. De kapitelen aan de overzijde, Minervalaan 30-32, zijn er iets minder slecht aan toe, maar ook hier is de schade zichtbaar.

De behandeling

Omdat de kapitelen een dragende functie hebben en de tufsteen waaruit ze zijn gehouwen in uiterst slechte conditie is, is hier een

problematische situatie ontstaan. Daarom is – in overleg met de eigenaren – besloten de kapitelen van Minervalaan 29-31 te vervangen.^[10] Om herhaling van het probleem te voorkomen is besloten daarbij gebruik te maken van zandsteen. Dit is bestendiger én hiermee kan de kleur van de oorspronkelijke steen benaderd worden. Bovendien kan zandsteen desgewenst beschilderd worden mits daarvoor een geschikte dampdoorlatende verf gebruikt wordt.

Er is besloten kopieën van de oorspronkelijke kapitelen te maken. De oude foto's zijn hierbij zeer nuttig, omdat daarop alle details nog zichtbaar zijn. Omdat er van twee portretten geen oude foto's zijn, zullen deze portretten grotendeels schematisch uitgevoerd worden.

De conditie van de figuren aan de binnenzijde van de arcades wordt nader onderzocht. Zo mogelijk blijven hier de originele figuren gehandhaafd. De oorspronkelijk kapitelen zijn alle gefotografeerd ten behoeve van de documentatie. Met het maken van de kopieën zal binnenkort worden begonnen.

Een kopie is nooit gelijk aan het origineel. En behoud van oorspronkelijk materiaal verdient uiteraard de voorkeur boven vervanging, maar helaas zijn alle materialen eindig, ook natuursteen. Wanneer het materiaal aan zijn eind is, moet gekozen worden voor andere vormen van conservering. Conservering en restauratie bestaan voor een groot deel uit het maken van keuzes. Eén keuze is om – hoewel het materiaal vergaan is – toch de vorm te conserveren middels een kopie. In het geval van de Minervalaan lijkt dat de beste optie. Het oorspronkelijke materiaal moet als verloren beschouwd worden, de originele beelden zijn bovendien bijna niet meer in staat het verhaal dat zij jarenlang vertellen hebben nu nog te vertellen. Maar kopieën kunnen die taak wel overnemen en dit verhaal weer vele jaren verder vertellen aan volgende generaties.

Rutger Morelissen is werkzaam bij de afdeling Advies van het Instituut Collectie Nederland, en is tevens redactielid van Cr.

Afbeelding 1 en 3 zijn van de auteur, 2 en 4 zijn afkomstig uit het bMA-archief (met toestemming).

Met speciale dank aan Geert van Nieuwstadt en Joris Kwast voor het leveren van onmisbare informatie.

[1] Het betreft een zuiver minerale mortel (Jahn) die in zijn eigenschappen als waterdampdoorlatendheid, wateropname en afgifte zoveel mogelijk overeenkomt met de aan te helen steen.

[2] W. Donath, 'Een monumentje in het hart van "Nieuw Zuid"', in: *Ons Amsterdam 15* (1963) 6, p. 186-187. In dit artikel wordt overigens uitsluitend het werk van Rüdecker behandeld. De namen van de beide overige kunstenaars werden mij schriftelijk medegedeeld door Geert van Nieuwstadt.

[3] In het Gemeentearchief Amsterdam werd dit beeldhouwwerk ten onrechte toegeschreven aan Hildo Krop. Schriftelijke mededeling van Geert van Nieuwstadt.

[4] W. Donath, 1963, p.187. De geportretteerden zijn allen belangrijke Amsterdammers uit die tijd: wethouders Dr.

F. Wibaut en Dr. E.J. Abrahams, de directeuren van Bouw- en Woningtoezicht Ir. A. Keppler en Ir. M.E.H. Tjaden, de directeur Publieke Werken Ir. W.A. de Graaf en de leden van de schoonheidscommissie, de architecten J.F. Staal, P. Vorkink en Ir. A.R. Hulshoff.

[5] Moormann en Uitterhoeve, 1988, p. 64.

[6] Slinger, Janse en Berends, *Natuursteen in monumenten*, Zeist 1980, p.27-35.

[7] W. Donath, 1963, p.187.

[8] Collectie RKD.

[9] Tijdens deze vroegere restauraties zijn verloren fragmenten aangevuld. Van deze restauraties is helaas geen documentatie gevonden.

[10] Met de eigenaren van Minervalaan 30-32 vindt momenteel overleg plaats over eventuele restauratie.